

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ В БЕРЛІНІ (1926 – 1945 рр.)

У статті досліджено діяльність Зенона Кузелі в Українському Науковому Інституті в Берліні, зокрема визначено його внесок у функціонування курсів українознавства, простежено його внесок у редакторську та науково-викладацьку діяльність.

Діяльність визначного українського етнолога, бібліографа, мовознавця Зенона Кузелі (1882 – 1952) припала на складний та бурхливий період в історії нашої країни. Відродження національної ідеї та розвиток науки кін. ХІХ – поч. ХХ ст. змінилися повоєнним занепадом. З 1914 р. починається еміграційний етап життя вченого. Проте скрізь, де б не перебував, Зенон Кузеля залишав помітний слід – у Бережанах, Львові, Відні, Чернівцях, Берліні та Парижі. **Мета даної статті** – висвітлити діяльність Зенона Кузелі в Українському Науковому Інституті в Берліні, зокрема зроблено спробу визначити внесок вченого у функціонування курсів українознавства, охарактеризовано редакторську та науково-викладацьку працю на теренах цього закладу.

Після ліквідації табору для військовополонених українців у Зальцведелі (Німеччина), в якому З. Кузеля займався національно-просвітницькою роботою впродовж 1916 – 1920 рр., влітку 1920 р. вчений переїхав до Берліна. Поряд з видавничою та редакторською діяльністю, активним членством в «Українській громаді», одним з найпомітніших напрямків діяльності З. Кузелі в цей час стала його співпраця з Українським Науковим Інститутом (УНІ).

Потреба створення української вищої школи в Німеччині була очевидною, а її втілення затримувалось лише за браком фінансування. Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. за ініціативи уряду УНР було створене «Товариство вищої освіти», яке сприяло отриманню грантів для навчання українських студентів, а у 1921 – 1926 рр. діяла так звана «Матуральна іспитова Комісія» [1, с. 953] для середніх шкіл, довідки якої офіційно визнавалися німецькими університетами. Секретарем Товариства, а пізніше і головою екзамеційної комісії, став З. Кузеля. Також з 1925 р. вчений був представником Наукового товариства ім. Шевченка при відомій стипендіальній фундації Гумбольдта, де його заслуга полягала у кількоразовому збільшенні числа українських стипендіатів. Окрім цього, у 1924 р. за участі З. Кузелі засновано «Допомоговий комітет», який займався збиранням пожертв серед населення для стипендій та тісно співпрацював зі «Спілкою студентів-українців» в Німеччині.

Наступною сходинкою до відкриття УНІ стали 3-місячні Курси українознавства, які з літа 1921 р. діяли щорічно та були спрямовані на заповнення інформаційного вакууму, що склався у зв'язку з внутрішньополітичною ситуацією в тогочасній Україні. Зенон Кузеля викладав курс антропології та етнології, який становив 14 годин [2, с. 60]. Під час навчання проводилася просвітницько-ознайомча робота відносно нових тенденцій в галузях української історії мови та літератури. Зазначені заходи української діаспори в Німеччині частково забезпечували потребу українського студентства, проте ідея відкриття повноцінного закладу була реалізована лише 1926 р.

Український Науковий Інститут в Берліні почав роботу в листопаді 1926 р. Він був створений на кошти гетьманського уряду з ініціативи українського Товариства допомоги біженцям [3, с. 1] при сприянні уряду Німеччини, що стало можливим після

приходу до влади Гіденбурга та особистому сприянні міністра закордонних справ Німеччини Штреземана. Управлінням Інституту займалася Кураторія, до складу якої входили директор Інституту, один з дійсних членів та представник німецької влади. Початково Кураторію сформували в такому складі: голова – генерал Гренер, члени – проф. Зерінг (економіст, професор економіки Берлінського університету), проф. Фасмер (славіст), проф. Мейнеке (історик) та доцент Женевського університету др. Келлер; з української сторони: заступник голови – О. Скоропис-Йолтуховський, члени – Д. Дорошенко (директор Інституту), І. Коростовець (дипломат), М. Панчишин (представник батьківщини) та І. Марчук (представник професорської колегії) [4, с. 87]. Завданням закладу проголошено розвиток української науки і культури в структурі загальноєвропейських наукових досягнень та поширення їх в німецькомовному середовищі, а також опіка над українськими студентами, які здобувають освіту в німецьких вищих школах.

Інститут здійснював широку дослідницьку, педагогічну та видавничу діяльність, тісно співпрацював з німецькими науковими установами. Спочатку в УНІ функціонувало чотири кафедри: української історії, яку очолював Д. Дорошенко, історії української державності – В. Липинський, духовної культури – І. Мірчук, історії матеріальної культури – В. Залознецький [5]. Уже за місяць після створення УНІ, 10 грудня 1926 р., З. Кузеля проголошено його надзвичайним членом. Зазначимо, що не зважаючи на високу фаховість Зенона Кузеля як науковця, протягом 1926 – 1930 рр. він не отримував звання дійсного члена Інституту, що окрім моральних мало також матеріальні наслідки. Ця проблема обговорювалась у листуванні з К. Студинським, зокрема З. Кузеля пише про «...коли не матеріальні, то політичні або навіть наукові...» перепони [6, с. 604]. Власне також завдяки листу голови НТШ до Кураторії УНІ, зрештою вчений був удостоєний звання дійсного члена, а 1 лютого 1931 р. він займає місце В. Липинського і очолює кафедру етнографії та етнології [7, с. 9].

Час відкриття Інституту співпав із великою втратою в українській науці – смертю 06.10.1926 р. у Львові В. Гнатюка, тому у першому томі «Звідомлень УНІ» («Mitteilungen») вийшла стаття З. Кузеля з оцінкою діяльності вченого, коротко зреферованими його працями та бібліографією видань німецькою мовою. І. Мірчук охарактеризував її як найкращу вичерпну та стислу роботу про великого етнографа [8, с. 58]. Загалом Зенон Кузеля активно працює над усіма виданнями Інституту, публікуючи у збірниках свої праці з питань історіографії бібліографії культури. Після кризи 1931 – 1932 рр., у зв'язку зі зменшенням фінансування, видавничу діяльність Інституту була скоректована, і замість об'ємних «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin» починають виходити невеликі збірники, присвячені одній проблемі. Відтак З. Кузеля стає редактором та натхненником нової серії двомовних видань УНІ «Ukrainische Kulturberichte» (Культурні звідомлення УНІ) та «Beitäge zur Ukrainekunde» (Причинки до українознавства) [8, с. 59], які видавалися протягом семи років. Тут вкотре вчений демонструє свої упорядницькі здібності, він підшуковує авторів, популяризує українських науковців та знання про Україну, пропонуючи членам НТШ подавати свої праці [9]. Зазначимо, що окрім українців у виданні брали активну участь відомі німецькі вчені – К.Г. Маєр, П. Рорбах, Г. Кох та ін. [10, с. 50].

З 1933 до 1938 рр. Інститут за редакцією З. Кузеля видавав україномовний щомісячник «Вісти з Українського Інституту в Берліні» [11, с. 215]. Видання орієнтувалося на українське громадянство й мало на меті інформувати загал про найважливіші культурно-наукові події у німецькомовному світі та українську еміграцію зокрема [3, с. 1]. У Вістях публікувалися матеріали про поточну діяльність Інституту, короткі реферати найважливіших викладів українських та іноземних вчених, присвячених здебільшого українській історії та культурі. Провідне місце займали повідомлення про ювілейні вечори, що проводилися зусиллями УНІ на пошану визначних наукових та громадських діячів, серед яких М. Грушевський, Б. Лепкий, проф. Больте, проф. Пенк та інш. Значну вагу для дослідження діяльності УНІ в Берліні та зокрема праці в ньому З. Кузеля мають річні звіти з

діяльності Інституту, що також знайшли місце на сторінках видання. Цінність Вістей полягає в тому, що окрім насиченого інформативного матеріалу там містяться оригінальні публікації З. Кузеля. В них ми простежуємо еволюцію поглядів вченого та спостерігаємо хід роботи над етнографічними матеріалами, зокрема тими, що були включені до Української загальної енциклопедії та, згодом, до Енциклопедії Українознавства.

Окрім праці в Інституті вчений майже 10 років (з 1926 р.) був редактором східно-слов'янського відділу в щорічному довіднику «Minerva» [10, с. 50]. Його робота полягала в опрацюванні повного обсягу інформації, яка торкалася українського наукового життя як на Україні, так і за її межами. Питання, які там висвітлювалися, стосувалися найважливіших наукових організацій, вищих шкіл, бібліотек, музеїв, товариств. Для цього були розроблені спеціальні анкети, що вміщувалися в передових виданнях, зокрема в «Ділі» [12, с. 5]. Таким чином З. Кузеля був першим джерелом інформації про Україну для іноземців та мав широкі зв'язки, які використовувалися нашою науковою еміграцією.

Український Науковий Інститут в Берліні тісно співпрацював з німецькими вищими навчальними закладами. Одним з напрямків інформаційної діяльності закладу було проведення німецькомовних виступів українознавчої тематики для студентів Берлінського університету. У 1928 – 1929 навчальному році в університеті Фридриха Вільгельма З. Кузеля прочитав три доповіді німецькою мовою: «Україна в світлі чисел» (част. 1), «Україна в світлі чисел (популяризація і культурні відносини)», «150 літ української етнографії» [13, с. 4].

Загалом вчений підготував цілий ряд лекцій та виступів з різноманітної тематики: «Українські історичні пісні», «Про українські коляди і колядки», «Діяльність Б. Лепкого як освітнього діяча в таборах для полонених українців у Німеччині», «Українські родинні звичаї», «Український народний одяг», «Українське ремесло в його історичнім розвитку», «Сучасна українська етнографія в звичаях і народній поезії», «Пори року в звичаях українського народу», «Швайпольт Фіоль як основник українського друкарства», «Михайло Грушевський та його діяльність на Західній Україні», «Брати Грімми», «Професор Станіслав Дністрянський як громадянин», «Шевченко і його національно-політичний заповіт», «Українська кооперація з особливим поглядом на сучасний стан», «Положення Українства в Румунії», «Карпатська Україна» та ін.

Для підвищення рівня знань про Україну в німецькомовному середовищі та беручи до уваги попередню вдалу практику, Інститут проводив щорічні Курси українознавства, що велися німецькою мовою. Поряд з І. Мірчуком та Б. Крупницьким, З. Кузеля читав лекційні курси «Українська етнографія» [14, с. 1-2] та «Матеріальна культура українського народу» [15, с. 8].

Окрім цього, у 1932 р. пруське Міністерство освіти за погодженням з Міністерством закордонних справ іменувало З. Кузеля доцентом Берлінського університету з дозволом викладати українську мову та краєзнавство. Зазначимо, що це був перший випадок в історії цього університету, коли українська мова стала предметом окремого наукового вивчення [16, с. 2]. Зенон Кузеля працював на посаді доцента факультету закордонних наук Берлінського університету аж до квітня 1945 р. [10, с. 51], а також виступав з лекціями про Україну на запрошення інших німецьких університетів [8, с. 61]. Починаючи з зимового семестру 1932 – 1933 навчального року, З. Кузеля викладав курси «Українська мова» (три рівні) та «Українознавство», відповідно 8 та 2 години на тиждень [14, с. 1-2]. Хоча кількість студентів була незначною (у 1933 р. 17 студентів курсу «Українська мова» та 5 – «Українознавство») [15, с. 9], все ж щорічна практика викладів внесла вагомий внесок у популяризацію українознавства. Вже у 1934 р. вчений підготував 2 нових курси – «Німецько-українські взаємини на протязі історії» та «Українська національна територія в світлі статистики» [17, с. 9], а у 1935 – «Короткий огляд української літератури XIX – XX ст.» [18, с. 9].

В Інституті З. Кузеля також обіймав посаду, яка оптимально відповідала його науковим інтересам – референт справ бібліотечних і пресових УНІ в Берліні. Він веде численну переписку з авторами, видавництвами, науковими товариствами – просить надсилати літературу, власні книгозбірні [19], зокрема звертається до НТШ у Львові стосовно

відновлення співпраці з обміну публікаціями, яку Товариство припинило у 1931 р. [20]. Поряд з бібліотекою В. Гнатюка, переданою до УНІ його вдовою, І. Мірчука та Б. Лепкого, А. Шмідта, М. Бардаха, особистий вклад З. Кузелі був одним з найбільших [11, с. 218]. Згадаємо, що ця бібліотека стала найбільшою книгозбірнею серед українських наукових інституцій в Німеччині.

Важливим напрямком наукової роботи вченого була праця в Словниковому відділі Інституту. Особливе значення мала діяльність З. Кузелі в Комісії для складання українсько-німецького та німецько-українського словника [11, с. 219]. Потреба в зазначеному виданні обґрунтовувалась ще кількома роками раніше, проте, щоб одержати урядове фінансування, необхідно було зібрати певну кількість рекомендацій про доцільність цього словника. Вже на кінець 1935 р. одержано достатньо позитивних відгуків від німецьких науковців, за словами З. Кузелі, «майже від всіх німецьких славістів і істориків Східної Європи» [21], а за рекомендаціями з українського боку він звернувся до філологічної секції НТШ. Авторами словника стали Я. Рудницький, який підготував частину від «А» до «О», та З. Кузеля – від «П» до кінця [8, с. 61]. Вихід у світ цього словника був завершенням щоденної титанічної праці та заповнив ще одну прогалину в українсько-німецьких відносинах. Водночас, на прохання Є. Коновальця, З. Кузеля рекомендує Я. Рудницького для редагування німецько-українських словників військової термінології І. Льницького-Занковича [22, с. 83], один з яких загальноспеціалізований, а другий – авіаційний (зрештою обидва вийшли 1939 р.).

Зенон Кузеля брав участь у різних конференціях та наукових конгресах, зокрема у 1930 – 1931 рр. він був уповноваженим представником від НТШ [9], а у 1935 р. з доповіддю «Характеристика руху населення на українських землях за останні 35 літ (1897 – 1932)» представляв УНІ на інтернаціональному конгресі народознавства в Берліні [18, с. 5]. Також вченого регулярно запрошували до участі в наукових заходах, які проводилися на теренах Українського історично-філологічного товариства у Празі [23].

На час праці в Українському Науковому Інституті припадає фактично єдина прижиттєва урочистість з нагоди особистості Зенона Кузелі – святкування 30-річчя його наукової діяльності. Для цього створили підготовчий комітет, до якого увійшли представники 11 громадських та наукових організацій Німеччини. Урочистість відбулася 15 січня 1931 р. в залі «Касина» в Берліні. Програму заходу становили доповіді провідних наукових та громадських діячів. Відкрив Святкову Академію голова Українського академічного товариства при УНІ М. Антонович, серед запланованих доповідей – «Життя й діяльність Ювілята» (о. др. П. Вергун), «Наукова праця» (Д. Дорошенко), «Культурна діяльність др. З. Кузелі» (С. Смаль-Стоцький), «Таборова діяльність Ювілята (1916 – 1920)» (сотник Р. Ярій) та «Культурна праця Ювілята в Німеччині» (др. Феттінгер) [24]. Згадаємо, що з нагоди 30-річчя наукової діяльності Зенона Кузелі, у грудні 1930 р. також відбулося спеціальне засідання всіх секцій НТШ у Львові. Ф. Колесса підготував виступ на тему «Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології». Ця доповідь була згодом опублікована в 169 томі Записок НТШ на пошану Зенона Кузелі та стала фактично першою, в якій давалася оцінка етнологічного та етнографічного доробку вченого.

Як бачимо, діяльність Зенона Кузелі на теренах Українського Наукового Інституту в Берліні впродовж майже 20 років була надзвичайно насиченою і плідною. Результатами його роботи стало запровадження наукового вивчення української мови в Берлінському університеті, серія викладів про українську матеріальну та духовну культуру, еміграційний рух, статистику та ін. Внесок вченого у діяльність Інституту полягав також у розбудові бібліотеки закладу, налагодженні обміну літератури, а також плідній праці у виданнях УНІ. Високий професіоналізм етнографа З. Кузеля засвідчив як автор розділу «Етнографія» в Українській загальній енциклопедії. Також він був співавтором (разом з І. Мірчуком та Р. Димінським) німецькомовної енциклопедії українознавства, перша частина якої, не зважаючи на труднощі, пов'язані з цензурою гітлерівської Німеччини, вийшла з друку в 1942 р. під назвою «Hundbuch der Ukraine» [10, с. 52].

Проте діяльність Українського Наукового Інституту у Берліні була перервана внаслідок військових дій на території Німеччини [6]. Весною 1945 р., після повного зруйнування будівлі, заклад припинив існування. Після капітуляції Німеччини та розподілу на зони впливу Берліна, переважна більшість української наукової еліти переїхала до західних земель Німеччини, Зенон Кузеля оселився у Фюрті (Баварія). В той час до Мюнхена, за ініціативою В. Щербаківського, переніс свою діяльність Вільний Український Університет (УВУ), з 1946 р. вчений займає місце професора на кафедрі етнології, в якому продовжує свою науково-педагогічну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Терлецький М. Освіта і шкільництво. На еміграції від 1919 до 1950 // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 952-954.
2. З.К., В.Д. Курси українознавства в Берліні // Літопис політики, письменства і мистецтва. – 1924. – № 4. – С. 60.
3. Від редакції // Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні. – 1933. – Ч. 1. – С. 1.
4. Мірчук І. Український Науковий Інститут у Берліні // Сьогодні і минуле. – 1949. – С. 87-90.
5. Кучер В.І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – Вип. 1. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>.
6. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941) / Упоряд. О.В. Гайова, У.Я. Єдлинська, Г.І. Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.
7. Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузеля // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. – С. 3-21.
8. Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. – С. 52-62.
9. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 30-6.
10. Кузеля З. Українознавство в Німеччині (1939 – 1945) // Сьогодні і минуле. – 1948. – С. 49-56.
11. Наріжний С. Українська еміграція між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1.
12. В справі матеріалів до щорічника «Мінерва» // Діло. – 1929. – Ч. 238. – С. 5.
13. Близнюк Кузьма. З Українського Наукового Інституту в Берліні // Діло. – 1929. – Ч. 244. – С. 4.
14. Звіт діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні // Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні. – 1933. – Ч. 4. – С. 1-5.
15. Курси лекцій з обсягу українознавства в Українському Науковому Інституті // Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні. – 1933. – Ч. 7. – С. 8.
16. Кафедра української мови на берлінському університеті // Діло. – 1932. – Ч. 130. – С. 2.
17. Українські виклади в семінарі орієнтальних мов при Берлінському університеті // Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні. – 1934. – Ч. 5. – С. 9.
18. Курси викладів на Українському Науковому Інституті в Берліні // Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні. – 1935. – Ч. 6. – С. 9.
19. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1 – Спр. 171. – Арк. 110.
20. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1 – Спр. 171. – Арк. 92.
21. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1 – Спр. 171. – Арк. 42.
22. Рудницький Я. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича // Український Історик. – 1989. – № 4 – С. 82-89.
23. ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів – Ф. н/н. – Українське історично-наукове товариство в Празі. Повідомлення надіслані З. Кузеля. – 5 арк.
24. ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів – Ф. н/н. – 30-річчя наукової діяльності З. Кузеля. – 6 арк.

Т.А. Подоляка

Деятельность Зенона Кузели в Украинском Научном Институте в Берлине (1926 – 1945 гг.)

В статье исследована деятельность Зенона Кузели в Украинском Научном Институте в Берлине, а именно, изучен его вклад в функционирование курсов украиноведения, освещены редакторская и научно-преподавательская деятельности ученого.

Т. Podolyaka

Activiti of Zenon Kuzelya in Ukrainian Scientific Institute in Berlin (1926 – 1945)

Activiti of Zenon Kuzelya in Ukrainian Scientific Institute in Berlin (1926 – 1945), especially his contribution to Ukrainian studies, editorial, scientific and educational work has been investigated.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2008.